

ТИЛДИН ТИБИ ЖАНА МААНИГЕ ЭЭ СӨЗДӨРДҮН ВАЛЕНТТҮҮЛҮК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

САЛМАКЕЕВА Н.Ж.,
МАМБЕТАЛИЕВА А.М.

bibliosu@rambler.ru

Бул макалада тил илиминдеги сөздөрдүнөз ара байланыш мүнөзүн түшүндүргөн теориялардын бири валенттүүлүк теориясы жана анын кептеги көрүнүшү катары сөздөрдүн айкашуучулук маселеси каралат.

В этой работе рассматривается вопрос об одной из теорий, объясняющих характер взаимосвязи слов в языкознании, теория валентности и сочетаемости как ее проявление в речи.

This work considers the question of one of the theories explaining nature of interrelation of words, the valence and compatibility theory as its manifestation in speech.

Акыркы жылдарда лингвистикада валенттүүлүк проблемасына жана тилдин ар кандай деңгээлдериндеги бирдиктердин айкашуучулук мыйзам ченемдүүлүктөрүнө кызыгуулар күчөп, ал акыркы он жылдыкта, айрыкча немис жана англис тилдеринде, бир катар монографияларда, диссертацияларда, макала жана сөздүктөрдө, чагылдырылып келди (караныз: Бехагель, 1958; Бринкман, 1962; Вейсгербер, 1962, Хельбиг-Шенкель, 1975; Степанова-Хельбиг, 1978; Хельбиг, 1971, 1976; Бодцио, 1976-1978; Зоммерфельд, Шрайбер, 1980, Кацнельсон, 1948, 1965, 1972; Адмони, 1958; Смирницкий, 1959; Почепцов, 1966; Уфимцева, 1968; Абрамов, 1968; Степанова-Хельбиг, 1978; Холодович, 1979; Храковский, 1996; Бекбалаев А.А., 1992 ж.б.).

Тил илиминин азыркы этабы тилдик кубулуштардын мазмундук жагына кызыгуулардын күчөшү менен мүнөздөлөт. Сөздөрдүн өз ара байланыш мүнөзүн түшүндүргөн теориялардын бири валенттүүлүк теориясы жана анын кептеги көрүнүшү катары сөздөрдүн айкашуучулугу болуп саналат. Валенттүүлүк жана айкашуучулук теориясы сөздөрдүн өз ара байланышын алардын дистрибутивдик мүнөздөмөсүнүн негизинде кароого мүмкүндүк берет да, аналитикалык түзүлүштөгү тилдер үчүн абдан маанилүү болуп эсептелет, маселен, так морфологиялык туюнтулушу жок англис тилинде сөздүн мааниси анын жанындагы сөздөрдүн жардамы менен аныкталат. Валенттүүлүк жана айкашуучулук теориясы азыркы тапта практика үчүн натыйжалуу болгон эң маанилүү грамматикалык теория болуп эсептелет.

Валенттүүлүк түшүнүгү биринчилерден болуп К.Бюллер тарабынан 1934-жылы жарыяланган Sprachtheorie эмгегинде пайдаланылган. Валенттүүлүк теориясы Л.Теньердин жана А.В.Де Грооттун эмгектеринде андан ары иштетилди. Француз окумуштуусу Л.Теньер валенттүүлүктү актант деп аталган этиш катары, б.а. процесстин катышуучуларын билдирген, этишке түздөн-түз баш ийген сүйлөмдүн атоочтук элементтерин түшүнгөн. Ал ошондой эле сирконстанттарды, б.а. бышыктоочтун ар кандай түрлөрүн бөлүп карайт (Tesniere L., 1959, 102, 114, 240-246, 256-б.).

Тилдин элементтеринин потенциалдык айкашуучу деңгээлине жараша валенттүүлүктүн логикалык, семантикалык, синтаксистик, грамматикалык, лексикалык жана башка типтерин бөлүп карашат.

Логикалык валенттүүлүк экстралингвистикалык мүнөзгө ээ жана бир же бир нече аргументтерге ээ логикалык предикат түрүндөгү ойлом структураларында чындык кубулуштарынын чагылдырылышын билдирет. Логикалык структуралардагы логикалык катыштар сүйлөмдүн структурасында семантикалык катыштарга туура келет. Синтаксистик валенттүүлүк бул изилдөөдө белгилүү бир класстагы сөз бирдиктеринин башка класстагы сөз бирдиктери менен биргеликте кездешүү мүмкүнчүлүгү катары каралат. Семантикалык валенттүүлүк белгилүү бир семантикалык белгилерге ээ контексттик шериктештерди алардын семантикалык жакындыгы жана

курчап турган чөйрөнүн кубулуштары аркылуу мотивделүүсүнүн негизинде пайдалануу зарылдыгы катары түшүнүлөт. Тилдик элемент сөз айкашында кандай роль ойной тургандыгына жараша айрым лингвисттер активдүү жана пассивдүү валенттүүлүктү бөлүп карашат. Активдүү валенттүүлүк багыныңкы сөздүн белгилүү бир ачык позицияларга ээ мүмкүнчүлүгү катары мүнөздөлүп, алар ага баш ийген сөздөр менен толукталууга тийиш. Пассивдүү валенттүүлүк көз каранды сөздүн багыныңкы сөзгө биригиши жана андагы ачык позицияны толтурушу менен түшүндүрүлөт. Ачык позицияга ээ болгон багыныңкы сөздөр валенттүүлүктү алып жүрүүчүлөр деп аталат, ал эми бул позицияларды толтуруучу көз каранды сөздөр валенттүү шериктештер деп аталат.

Көп убакыттар бою “валенттүүлүк” термини этиштин гана бөтөнчөлүгү катары каралып келген. “Валенттүүлүк – бул этиштин бөтөнчөлүгү”, - деп Л.Теньер, Г.Бринкман, Э.Эрбен, Г.Хельбиг, Шенкель ж.б. эсептешкен. Мезгилдин өтүшү менен бул терминдин функциялары кеңейип, эми лингвисттер валенттик сапаттар этишке гана эмес, башка сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү деп эсептешет (Admoni V.G., 1960; Кацнельсон С.Д., 1972; Allen R.A., 1966; Филичева Н.И., 1969; ж.б.). Башкалары валенттүүлүк этиштин жана башка сөз түркүмдөрүнүн гана эмес, бардык тилдик элементтердин сапаты деп эсептешет: “Валенттүүлүк... тилдин бир өңчөй элементтеринин потенциалдуу айкашы катары аныкталат. Валенттүүлүк тилдин фонетикалык, фонологиялык, лексикалык, морфологиялык деңгээлдеринин баары үчүн туура келиши мүмкүн” (Засорина Л.Н., Берков В.П., 1961). Б.Абрамов маани берүүчү бардык сөз түркүмдөрүндө валенттүүлүктүн бар экендигин толук моюнга алуу менен, бул теорияны этишке карата пайдалануу менен сүйлөмдүн вербоцентридик теориясына тутумдаштырат.

Валенттүүлүктүн азыркы теориясында кызматчы сөз түркүмдөрүндө валенттүүлүк сапаттын бар же жок экендиги маселеси боюнча эки көз караш бар. Биринчи көз караш кызматчы сөздөрдө валенттүүлүктүн бар экендигин танат. Себеби кызматчы сөздөр синсемантикалык мүнөзгө ээ да, сөз түркүмү жана сүйлөм мүчөлөрү катары автономдуу эмес. Экинчи көз караш кызматчы сөздөрдө валенттүүлүктүн бар экендигин далилдөө менен эки шартка ыктайт: 1) синсемантикалык мүнөзүнө карабастан, кызматчы сөздөр өзүнүн лексикалык мазмунуна ээ, жана 2) валенттүүлүк түшүнүгү синтаксистик деңгээлде гана кошулбайт, ал логикалык жана семантикалык деңгээлде көрүнөт, б.а. валенттүүлүктүн кең түшүнүгүнөн да келип чыгат (Абрамов Б.А., 1964 Бекбалаев А.А., Сагынбаев К.С., 1992).

Акыркы жылдарда кыргыз тил илими азыркы кыргыз тилинин грамматикасын жана лексикасын иликтөөдө көптөгөн ийгиликтерге жетти. Лексикология менен грамматиканын түйүндүү маселелери көп сандаган монография жана макалалар аркылуу терең илимий чечилишке ээ болду. Ошентсе да, валенттүүлүк жана тилдик бирдиктердин айкашуучулугу өндүү маанилүү жана актуалдуу проблема кыргыз түркологдорунун көңүлүн жакында гана бура баштап, ушуга чейин кыргыз тилинин грамматикасында көп чагылдырылган эмес.

Маселен, С. Ибрагимов өзүнүн “Структурно-вероятностный анализ синтаксических отношений киргизского языка и их функционирования в речи” эмгегинде структуралык-ыктымалдуулуктук талдоонун жардамы менен кыргыз тилиндеги айрым синтаксистик катыштар тууралуу салттык түшүнүктөрдү ырастайт жана тактайт, аны менен бирге сөз түркүмдөрү жана сүйлөм мүчөлөрүнүн ыктымалдуу дифференциалдык белгилерин, сөз түркүмдөрүн жана сүйлөм мүчөлөрүн бөлүштүрүү мүнөзүн, алардын контексттик чөйрөсүн белгилейт (С. Ибрагимов, 1994).

Ошентип, валенттүүлүк бардык лексика-грамматикалык класстарга таандык: этиш, зат атооч, сын атооч ж.б., бирок, И.Я.Харитоновна (239, 151-б.) белгилегендей, этишке фразанын борбору катары валенттүүлүк, ал эми зат атоочко субстантивдик же адъективдик сөз айкашынын борбору катары валенттүүлүк таандык. Ушундай жол менен валенттик катыштарды өз ара иерархия катары элестетсе болот: биринчи баскычтагы валенттүүлүк – этиште, экинчи баскычтагы валенттүүлүк – зат атоочто, сын атоочто ж.б.

Салттуу лингвистикада кенен жана рельефтүү түрдө тилдик кубулуштардын ортосундагы байланыштын динамикалык тиби, б.а. алардын карым-катышы изилденген. Сөз түркүмдөрүнүн

системасы өз ара таасир этүү эң жогорку даражада байкалган аймак, б.а. сөз түркүмдөрү жогорку даражада интеграцияланган тилдик жаралыш болуп эсептелет. Сөз түркүмдөрү сөздөрдүн туок, изоляцияланган классы эмес. Алардын татаал структурасы жана мааниси, ошондой эле “жашоонун” нагыз парадигматикалык чөйрөсү алардын конституенттеринин ортосундагы көп түрдүү байланыштарды мотивдештирет. Категориялардын өз ара байланыш аракеттеринде тилдик бирдик карым-катыштардын кеңирээк системасына кирип, реалдуу динамикалуу окуяларды жана ага туура келген кырдаалды чагылдырат. Сөздөрдүн категорияларынын жана класстарынын өз ара аракеттери теориясынын синтаксистик деңгээлге чыгышы менен лингвистикада өз ара аракеттешүү концепциясына мамиле бир аз өзгөрүп, теория өзү да көбүрөөк абстракттуу жана универсалдуу мүнөзгө ээ болот.

Тилдик бирдиктердин өз ара көз карандылыгы эки: парадигматикалык жана синтагматикалык карым-катышта негизделет. Парадигматика жана синтагматика – тилдин структурасынын бирдиктерин функциялоону аныктаган эки форма. Синтагматикалык катыштар жакын турган тилдик бирдиктерге тиешелүү, бирок бул парадигматиканы тилге, синтагматиканы сүйлөшүүгө таандык кылууга негиз боло албайт: парадигматика да, синтагматика да бир эле мезгилде тилдин системасында жашап келишет, анткени бул карым-катыштын эки түрү тең тилдин бардык элементтерине тиешелүү

Синтетикалык түзүлүштөгү тилдерде маани берүүчү сөз түркүмдөрү грамматикалык жана сөз жасоочу маркерлердин максимуму менен обочолонуп, сөздүн сөз түркүмдүк таандык көрсөткүчү катары алгач анын морфологиялык формасы алдыга чыгат, сөздүн ар кандай башка функционалдык колдонулушу сөздүн башка класска өтүшүнө алып келет. Англис тили өңдүү тилдер үчүн сөздүн сөз түркүмдүк таандык көрсөткүчү анын морфологиялык формасы гана эмес, анын сүйлөмдөгү позициясы, синтаксистик позициясынын алмашышы анын морфологиялык формасынын өзгөрүшү менен дайыма эле жактала бербестиги көрсөтүлөт. Ошондуктан мындай тилдер үчүн сөз түркүмдүк чөйрөдө функционалдык синонимиянын пайда болушуна алып келген сөз түркүмдөрүнүн экинчи синтаксистик функциясын изилдөөчү функционалдык жакындашуу терминдеринде сөз түркүмдөрүнүн өз ара аракеттерин сүрөттөө саналат.

Азыркы англис тилинин теориялык жана практикалык грамматикасында зат атооч жана сын атооч синтаксистик алмашуу функциясына жөндөмдүү категорияны берет: зат атоочтор аныктоочтун функциясын аткара алат (the city council, a love poet). Андан сырткары, сын атооч субстантивдешет (The criminals pleaded guilty to all charges), ал эми зат атооч – адъективдешет (Quirk R., Greenbaum S., Leech, 1982, 131-б.). Зат атооч менен сын атоочтун тыгыз семантикалык-структуралык өз ара аракетин stone wall тибиндеги аныктоочу структуранын үлгүсүндө көрсөтсө болот, мындагы биринчи компоненттин табияты көптөн бери жандуу дискуссиянын предмети болуп келет.

Сын атоочтун башка сөз түркүмдөрү менен өз ара аракети сөздөрдүн бул классынын бир беткей эместигин шарттап, андан сырткары анын чектеринин негизсиз кеңейишине таасир этет.

Зат атооч менен ат атоочтун өз ара байланышын өз кезегинде А.А.Потебня белгилеген: “Айрым сөздөрдөн башка ат атоочтор катыштар менен байланыштарды белгилебестен, кубулуштарды жана кабылдоолорду түшүндүрөт, бирок аларды кабылдоо чөйрөсүнөн алган белгиден эмес, айтуучуга, башкача айтканда көрсөтүүчүгө мамиленин аркасында белгилейт” (Потебня А.А., 1886, 73-б.). Ат атоочтордун сөз түркүмдөр системасына интеграцияланышынын жогорку даражасы сөздөрдүн бул классынын категориалдык маанисинде камтылган чоң потенциалдын эсебинен камсыздалат. Өз ара аракеттердин ушул сыяктуу процесстери сан атоочтор классында да байкалат.

Азыркы лингвистика дүйнө тилдеринин жөндөмө системасынын сырткы түзүлүшүндө семантикалык ролдордун универсалдуу жыйыны жатат деген божомолдоолордон келип чыгат. Бардык изилдөөчүлөр тарабынан белгиленген маанилүү семантикалык ролдор: агенс (латынчадан *agens* ‘аракеттенүүчү’; кырдаалды көзөмөлдөөчү; кырдаалдын жүрүшүнүн демилгечиси болгон партиципant), пациенс (латынчадан *patiens* ‘жабырлануучу’, таасир багытталган жана физикалык

абалы, анын ичинде мейкиндиктеги орду да, бул кырдаалдын натыйжасында өзгөрүүчү партиципант), экспериенцер (лат. *experiens* 'сезүүчү', кырдаал ички абалына таасир эте турган партиципант), стимул (кырдаалдын башка катышуучунун ички абалына таасир этүүнүн булагы болгон партиципант), инструмент (катышуучулардын бири тарабынан башка катышуучунун физикалык абалын өзгөртүү үчүн колдонулган партиципант), реципиент (лат. *recipiens* 'алуучу', кырдаалды ишке ашыруунун жүрүшүндө бир нерсеге ээ болгон партиципант). Семантикалык ролдорду, семантикалык жөндөмөлөр же тереңдеги жөндөмөлөр деп да аташат (түшүнүк 1960-жылдарда америкалык лингвист Ч.Филлмор тарабынан киргизилген). Мисалы, *Карышкыр Асанды коркутту* сүйлөмүндө Асан зат атоочу табыш жөндөмөдө, ал эми *карышкыр* зат атоочу атооч жөндөмөдө. Эми ошол эле сүйлөмдө *Асан* жана *карышкыр* сөздөрүнүн жөндөмөлөрүн алмаштырып койсо, *Асан карышкырды коркутту* деп башка кырдаалды көрсөтүп калат. Мындагы жөндөмө *Асан* менен *карышкырдын* кырдаалдагы ролун көрсөтөт: эгер жөндөмөлөрдү өзгөртсө, ролдор да өзгөрөт. Ар бир этишке жөндөмөлөрдүн белгилүү бир топтому тиешелүү жана ар бир жөндөмөгө кырдаалдын тиешелүү катышуучусу же партиципант ылайык келет.